

למקורה של "ברכת הפסוקים"

תוספת הפסוקים הנאמרים אחר ברכת "השכיבנו", הנפתחת במילים "ברוך ה' לעולם אמן ואמן" ונחתמת במילים "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד", המכונה "ברכת הפסוקים" (שיבולי הלקט, סימן סה) או פסוקי "יראו עינינו", על שם הנוסח הנפוץ הבא אחר הפסוקים קודם לחתימה,¹ הייתה בעבר חלק בלתי נפרד מסידור התפילה בכל עדות ישראל. בדברינו הבאים נבקש לענות על השאלה: מה אירע לברכה זו במרוצת הדורות, עד כי כמעט נכחד זכרה מרוב הסיפורים הנפוצים, למעט אלו של בני תימן וקהילות אחדות.

מקור הברכה ומטרתה

המקור הראשון שנזכרת בו ברכה זו הוא תשובתו של רב נטרונאי גאון סורא בן המאה התשיעית (תשובות רנ"ג, אורח חיים, סימן עב). הגאון נשאל על אמירתה של ברכה זו בשבתות וימים טובים, ובתשובתו הוא מייטיב לבאר את רקעה וזמנה. לדבריו, מאחר שנפסקה הלכה בתלמוד שתפילת ערבית היא רשות (ברכות כז ע"ב; יומא פז ע"ב, על פי הכרעת רב), תיקנו חכמים להפסיק בקדיש בין ברכות ק"ש ובין תפילת שמונה-עשרה. וכל מי שרצה לצאת לפני שמונה עשרה, היה רשאי לצאת (ובלשונו: "הרוצה לצאת יוצא"), כנראה משום שבאותם ימים עדיין לא הייתה תפילת ערבית תפילת חובה.² לפיכך "אתו רבנן בתראי", היינו הסבוראים (וכך מוכח מלשון בעל ספר העתים, סימן

1 גם רנ"ג בתשובותיו (אורח חיים, סימן ט) גורס נוסח זה, ומשם לסיפורו של רע"ג. וראוי לציין שהיא מצויה בסידור רס"ג רק ב"השכיבנו" של שבת ולא של חול (עמ' קיא). וכן היא מכונה בפי פוסקי פרוכנס ואשכנז. ומצויה בנוסח הקצר של הרמב"ם להוספה: "יראו עינינו וישמח ליבנו ותגל נפשנו בישועתך, באמור לציון מלך אלהיך, יי מלך יי מלך יי ימלוך לעולם ועד". אך אינה מצויה בתכאליל שלבני תימן שדבקו בנוסח הארוך יותר (מ' גברא, התכלאל המדעי, עמ' 97). נציין שמניין י"ח האזכרות מסתיים לכולי עלמא לפני קטע זה, ולפי רוב הנוסחאות הוא עומד על י"ט אזכרות בהוספת הפסוק "הושיענו ה' אלוהינו" שבתהילים פרק קו, ולא הפסוק "הושיענו אלהי ישענו" שבר"ה פרק טז. ובעל מחצית השקל כתב שהיא כנגד ברכת המינים. בנוסח יהודי מרוקו נתקצרה ההוספה מאוד, והיא פותחת במילים "יראו עינינו" עד הסוף בלא כל הפסוקים שלפני כן.

2 י"מ אלבוגן, בספרו התפילה בישראל (עמ' 76-77), מניח שתפילת ערבית התקיימה כתפילה מקובלת במסגרת "תפילת היחיד" עוד בזמן המקדש בגבולין ולא ערבית בבסיסה היא כחובה שאין לפטרה בלא כלום. והוא מסיק כי מסורת חיובה של תפילת ערבית להלכה ולמעשה שורשה ארץ ישראל קדום, זאת לעומת המסורת הבבלית וכל תשובות הגאונים שיסודן בהנחה שתפילת ערבית רשות. מכל מקום, לדעת הגאון הבבלי, בימי הסבוראים עדיין לא הוקבעה ערבית כחובה.

קלוז, שהסמיך לביטוי תואר אופייני המציין את הסבוראים, "רבנן בתראי דבתר הוראה"³, "ותקינן בתר שומר עמו ישראל למימר פסוקי דאית בהו שבחות וזמירות. וכיון דאמרינן פסוקי, תקינן בתרייהו ברכה".

נראה שכוונת הגאון לומר שבכך זו התהוותה עוד לפני שנתקבל המנהג להתפלל תפילת עמידה גם בערבית. על כן, בברכת "השכיבנו" באותם ימים נסתיימו תפילות היום, ובאו רבנן סבוראי והסמיכו לה תחינות ובקשות כהכנה לקראת בוא הלילה. נוסח התוספת נותר בעינו גם אחר שנקבעה תפילת ערבית כתפילת חובה בכל שכבות העם.

תשובתו המאירה של רנ"ג מובאת אצל הרבה מן הראשונים כולל הטור (אורח חיים, סימן רלו). גם מלשונו של **הראב"י אב"ד** (ספר האשכול, הלכות תפילה יא ע"א), ניכר שהוא נסמך על תשובה זו. וזה לשונו:

והאידינא תקון רבנן בתראי למימר "ברוך ה' לעולם" ו"יראו עינינו", ומחתם עליהו [נלחתום אותם] המולך בכבודו, משום דאיכבע הלכה דתפלת ערבית רשות, ומפסקינן בקדיש, דמשמע שנגמר הכל, ומי שרוצה לילך ילך. אבל השתא קבעו כולי עלמא תפלת ערבית עליהו חובה.

ברם, היו מי שחלקו על דעת הגאון ואמרו שלא רבנן סבוראי שבבבל תיקנוה, אלא אנשי ארץ ישראל, כגון ר' אברהם הירחי. וזה לשונו (ספר המנהיג, מהדורת רפאל, דיני תפילה, עמ' קיט):

אף על פי ששנינו: "ובערב מברך שתים לפניו ושת' לאחריה", **הוסיפו אנשי מערב** המקראות שהן שבחו שלהקב"ה, ויש בהן י"ט אזכרו כנגד תפילת לחש, וקבעו בהן "ברכת המולך", ולהודיע כי תפילת ערבית רשות לא חשו להסמיך בהו לתפילה.

כעין עמדה מפשרת המקדימה את הברכה לימי התנאים, מציע ר' שמחה מויתרי, תלמידו של רש"י. לדבריו, אמנם מקור ההוספה בבבל, אך היא זכתה לאישורם של חכמי יבנה, מנסחי מטבע ברכות התפלה. וזה לשונו (מחזור ויטרי, סימן כא):

3 כך במקומות רבים. ראה: תשובות רנ"ג, אבן העזר, סימן שד; תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער ח, סימן ה ועוד, כמו כן שכיח התואר "רבנן דמפרשי". והטעם כי לא העתיקו שמועות והוראות חדשות אלא פירשו את החומר הקיים והכריעו בו. גם הרמב"ם היה מודע להוספותיהם לתלמוד, והוא אומר במקום אחד: "ואתו הלשון הכתוב בגמר נדה (כוונתו כנראה להוספה): "והלכתא כמר זוטרא מדאפקינהו רחמנא בחדא לישנא" אינו לשון התלמוד אלא פירוש" (פיה"מ כלאיים ט, ח), ויש להניח שלפני הרמב"ם עמדו כתבי יד שנמלטו מהוספה זו בגיליון התלמוד או שכתבוהו בשולי הדף כמו שהיה נהוג מימי קדם, ולכן ראה בה הוספה. ראה: ב"מ לוי, רבנן סבוראי ותלמודם, עמ' 46–54.

ולפי ששינוי תפילת ערבית רשות, לפיכך הוסיפו ראשי ישיבות שבבבל ברכה זו [...] להודיע שתפלת ערבית רשות, ואין צריך לסמוך גאולה לתפילה [...] והתיבות שיש בהן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות על הסדר ביבנה. כדאמרי' בברכות: "שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות על הסדר ביבנה". ולכך אנשי בבל תקנו את אלה ושלחום לחכמי יבנה, ונתישרה בעיניהם.

אך היו פוסקים שראו בפסוקים האלו תחליף לתפילת העמידה כגן בעל "אורחות חיים"⁴:

שמוציאין עצמן מתפילת ערבית באותן הפסוקים שב"ברוך ה' לעולם", שיש בהם י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות שבתפלה, הואיל ואינה חובה [...] וכל זה תקנו להקל מעליהן, כדי שלא יתאחרו בלילה בבית הכנסת מפני המזיקין,⁵ מפני שבתי כנסיותיהם רחוקים מן היישוב⁶ [...]. ואין מתפללין אותה רק בלחש [...]. לפי שהיא רשות.

4 לר' אהרון הכהן מנרבונה, צרפת, המאה הי"ג (ולא מלונגיל, כי היה כנראה בן העיר נרבונה). מקובל לראות בספר זה מהדורה סופית של הספר כל בו. דוגמה נאה לעובדה שחיבור זה משמר מסורות ייחודיות מצאתי בדבריו ביחס לאיסור התלמודי לומר דברים שבכתב בעל פה: "ויש אומרים שאיסור זה רק כשקורא הפסוקים בטעמיהם" (הלכות מאה ברכות, אות יג). דברי אורחות חיים מתאימים למנהג תימן מדורי דורות, לומר את שירת הים וק"ש בלא הטעמת הגעיות. ראה דברי מורנו הגר"י קאפח (הלכות תפלה, פרק יב, אות יח) נגד "המתחסדים" לגעות; תשובת מארי יחיא בדיחי, ראש הישיבה הכללית בתימן, שנתפרסמה בענף חיים לר"א נדאף על עץ חיים, חלק ב, ד ע"ב; הר"ע קורח, סערת תימן, עמ' קסא. כולם תמימי דעים בעניין זה.

5 כלומר, הברכה נועדה להוות תחליף מקוצר יותר לעמידה כדי למנוע עיכוב מתמשך בבית הכנסת, ולא שלא יכלו להמתין עד לאחר שקיעה כדי להתפלל ערבית, שהרי זמנה לכתחילה אף לפני השקיעה. אך עיין בתוספות (ברכות ב ע"א, ד"ה מברך), שאדרבה, הברכה נועדה לעכב את המתפללים, כדי שהמאחרים לא יישארו לבדם, וזה ממש כטעמו של תיקון ברכה מעין שבע (רמב"ם הלכות תפילה, פרק ט, הלכה יא). וראה צ"ח (ברכות ה ע"ב), שהתקשה בשאלה אם ברכת מעין שבע וברכת הפסוקים תוקנו מחמת המזיקים שבשדות, מדוע הראשונה לא נאמרת במקום תפילת עראי, וביחס לשנייה לא קיים חילוק זה. והוא אומר שברכת הפסוקים "כיון שעל כל פנים נתקנה ליחיד לכן גם עתה נוהגת אפילו ליחיד בביתו". מובן שלדעת רבנו בתשובתו (מהדורת בלאו, סימן רכא), גם ברכת מעין שבע נאמרת בכל מקום ובכל זמן.

6 ומדוע לכתחילה נבנו בתי הכנסת שבבבל רחוק מן היישוב? אלבווגן מציע (שם, עמ' 334): "שעובדי האש הפרסיים לא היו נכונים לסבול בתי כנסת יהודיים בתוך העיר. וכן את העובדה ש"היהודים היו נמנעים מלהתפלל בתוך הערים שבהן היו מקדשי אלילים". הרב שטיינזלץ, בספרו הסידור והתפילה (עמ' 369), מביא שני הסברים אחרים: א. נדרש שטח גדול כדי לבנות את בית הכנסת גדול ומפואר עד כמה שניתן וזה אפשרי רק במקום פתוח ב. כדי שבית הכנסת ישמש כמה קהילות בו זמנית, יש להתקרב לעיירות הסמוכות לעיר. נציין שלדעת חוקרים, בתי הכנסת הבבליים בתקופה התלמודית לא שימשו כמרכזי הפעילות החברתית-רוחנית של הקהילות, והם יוחדו לצורכי תפילה בלבד. לכן מקומם בשדות שמחוץ לעיר היה אפשרי. זאת בשונה מבתי הכנסת שבארץ ישראל, שהיו מוקד רוחני וחברתי תוסס בחיי הקהילה, וברור

וכן כתב האבודרהם בשם הרא"ש (תפילת ערבית):

ומנהג זה נהגו המון העם, לפי שבימים הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדות, והיו יראים להתעכב שם עד אחר תפלת ערבית. ותקנו לומר פסוקים אלו שיש בהם שמנה עשרה הזכרות כנגד שמנה עשרה ברכות של שמנה עשרה, ותקנו אחריהם ברכת "יראו עינינו", ונפטרין בקדיש. והשתא נמי שמתפללים ערבית בבית הכנסת, לא נתבטל המנהג הראשון. מ"מ אין להפסיק בדברים אחרים, אלא כמו שנהגו.

אמנם הרשב"א מציע שהיו מתפללים שמונה-עשרה בבית, "וכשהיו בבתיהם היו מתפללין י"ח", (חידושי הרשב"א, ברכות ד ע"ב), ושם הוא תמה אם אמנם תוקנה כולה כברכה עצמאית, מדוע אינה פותחת בברוך כדרך שהיא חותמת בברוך, הרי אינה סמוכה לברכות ק"ש? ! ונשאר בצ"ע.

נשים לב שבעל "אורחות חיים", שדבריו הובאו לעיל, אומר שמתפללים אותה "רק בלחש". וכן כותב ר' ישראל אלנקאוה הי"ד: "ופסוקים שאומר בלחש" (מנורת המאור, ענעלאו, חלק ב, עמ' 176).⁷ אפשר שמנהג זה עולה בקנה אחד עם דברי רב עמרם גאון בסידורו (עמ' שסז-שסח): "ועונין הציבור ברוך ה' לעולם אמן ואמן וכו'". ונשים לב שהוא כותב "הציבור", ולא החזן, אך רע"ג אינו אומר מדוע נהגו כן. בתיאום שני המקורות, אפשר לומר שאמירת הברכה על ידי הציבור, ולא על ידי החזן, מעידה שהפסוקים האלו הם רשות, ולא חובה כיתר ברכות ק"ש.

בתשובותיו מעלה הרשב"א עוד אפשרות למקור הברכה. וזה לשונו (תשובות הרשב"א, חלק א, סימן יד):⁸

אלא אותה ברכה יש בה שמונה עשרה הזכרות, ונתקנה בימי השמד, שגזרו שלא להתפלל, ועמדו ותקנו אותה ברכה שיש בה שמונה עשרה ברכות שבתפילה.

נימוקים היסטוריים, "שעת השמד", כמקור לברכות ומנהגים שמקורם מעורפל, שכיחים יחסית במסורת הגאונים וחכמי ספרד. כך גזרו פרסיים שמדא שלא להפטיר בנביא במנחה של שבת, ונשאר הדבר כמות שהוא (תשובות רנ"ג, סימן תו), ומעין זה תלו את המנהג הקדום להפטיר בשחרית של שבת בגזרה שלא לקרוא בתורה (אבודרהם, סדר

שבתי כנסת אלו לא יכלו להיות מחוץ לעיר. ראה י' גפני, "בתי כנסת בבבל", בתוך בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים, עמ' 155-162).

7 תלמיד הרא"ש בספרד. נהרג על ידי הקתולים בגזרות קנ"א (1391), שהואשמו בהן היהודים כאחראים להפצת ה"מגפה השחורה". מובן שקדם לבעל "מנורת המאור" (המכונה אצלנו "המנורה" סתם) של ר"י אבוהב הספרדי, שחי בראשית המאה החמש-עשרה.

8 וכן כתב בעל המנהגות (ר' אשר בן שאול מלונל, תלמיד הראב"ד) המובא באבודרהם (שם).

שחרית שלשבת, והחרו החזיקו אחריו האחרונים. ראה משנה ברורה, סימן רפד, ס"ק ב). ואת הרפיון במצוות תפילין בתקופת הגאונים שבבבל, תולה הגאון לא בתפוצה הבבלית אלא באנשים שבאו מא"י, שהייתה שקועה בשמד, ונשתקעו בבבל (תשובות הגאונים החדשות, סימן קסא). אך דומה כי בראייה היסטורית מפוכחת, עצם הטיעון שהגויים ידעו להבחין בין תפילת שמונה-עשרה, שיש למנוע אותה, ובין אמירת פסוקים, קשה.⁹ ועוד, לא ידוע לנו על שמד בתקופה זו.¹⁰

מעין נפקותא בשאלת היות ברכה זו תחליף לשמונה-עשרה או בלתי קשורה לה, תהיה אם יש לומר אותה בעמידה כדעת הרמ"א (אורח חיים, סימן רלו) :

ראיתי מדקדקים נהגו לעמוד כשאומרים הי"ח פסוקים של "ברוך ה' לעולם" וכו'. ומנהג יפה הוא, כי נתקנו במקום תפלת י"ח, ועל כן ראוי לעמוד בהן כמו בתפלה.

מנגד, רבים מן האחרונים (משנה ברורה שם, ס"ק י) פסקו שיש לשבת בזמן אמירתה, כדי שלא לצאת בה ידי חובת שמונה-עשרה. וזה לשון בעל טורי זהב (שם, ס"ק ג) :

לעניות דעתי נראה שהאומרם במישוב שפיר דמי, דאם האומרם מעומד נתכוין שיהיה זה במקום י"ח, א"כ יצא ידי תפלת ערבית, והיאך יתפלל אחר כך ערבית שנית, דהוי כמי שמתפלל וחוזר ומתפלל ?

וכן כותב רס"ג בסידורו (עמ' כח) : "את הפרשיות והברכות האלה הוא קורא בישיבה". וכן הושמטה הגהת הרמ"א ב"שתילי זיתים", וכן כתב הרב רצאבי (שו"ע המקוצר, חלק א, סימן נא, סעיף ז).

תפילת לילה

הסברו של רב נטרונאי מסתבר ביותר. קשה לראות ב"ברכת הפסוקים" הוספה שנועדה מלכתחילה להוות תחליף לתפילת העמידה. אילו תוקנה כתחליף לשמונה-עשרה, ודאי הייתה בה הקבלה מלאה בתוכן ובסגנון לי"ח הברכות האמצעיות של התפילה בדומה ל"תפילת הבינונו", אבל לא כן הדבר.

9 אותן תהיות מעלה הרב זכריה פרנקל ביחס להצעה שמקור קריאת ההפטרות בשמד מימות גזרות אנטיוכוס. וזה לשונו: "ואינו מסתבר שהיתה לו (לאנטיוכוס) על ספרי הנביאים דעה מתונה יותר מאשר על ספרי התורה, וחיליו שנועדו להחרים את כתבי הקודש, לא היו אינקוויזיטורים מלומדים, שידעו להבדיל בין מגילות התורה למגילות הנביאים" (מתוך ספרו על תרגום השבעים בתרגומו של וינגרטן, הערה 9). פרנקל אינו היחיד הסבור כן, וגם החוקרים ש"ר וצונץ מביעים דעה דומה. ראה בהרחבה ש"ה וינגרטן, "ראשיתן של ההפטרות", סיני פג (תשל"ח), עמ' קו-קלו.

10 אלבוטן, עמ' 79.

חוקר התפילה י' אלבוגן מציע לראות בתפילה זו הרכבה של שתי בקשות אולי בשלב מאוחר יותר, תפילת הלילה לצד בקשה וציפייה למשיח. וזה לשונו:

נראה שכאן נתמזגו שתי תפילות שונות מעיקרון זה מזה. ראשית כל יש כאן "תפילת לילה". שורה של פסוקים מתייחסת בלי ספק לבקשה על חסותו של אלהים בלילה [...]. אם כן תפילת לילה זו דבר אין לה ולעצם תפילת ערבית, אלא יצירה מאוחרת יש כאן, מן הזמן שבו כבר נהגו לומר את תפילת ערבית סמוך לחשיכה, ולפיכך הונהגה תפילת לילה בשעה שאדם עולה על משכבו. ואילו החלק השני של התפילה הינו בקשה שבה מובעת הציפייה למשיח. כל תוכנו של "יראו עינינו" מתייחס אל התגלות מלכות שמים.¹¹

ואפשר שתפילת הלילה הזאת נאמרה כהגנה והצלה "מפחד לילה" ומכל דבר רע והיוותה המשך לתוכנה של סוף ברכת השכיבנו, "ושמרנו והצילנו מכל דבר רע ומפחד לילה [...] ובצל כנפיך תסתירנו. הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל", שכידוע עומדת בזיקה ברורה להגנת הלילה. בעל "האשכול" מביא את דעת רבו, החכם הפרובנסאלי שחי בתחילת המאה השתים-עשרה. וזה לשונו (הלכות תפלה יא ע"א):

ולי הכותב אמר הרב ר' יצחק בן מרון לוי ז"ל כי השכיבנו מעין גאולה היא, כי בעת שיצאו ישראל ממצרים ואכלו את הפסח, ואמר להם אל תצאו איש מפתח ביתו עד בקר, וגם הבטיחן שלא יתן המשחית לבא אל בתיהן, היו מתפללין זאת התפלה השכיבנו ה' אלהינו לשלום והסר שטן מלפנינו ושמור צאתנו ובואנו, שהוא מענין שהיו צריכים, נתקנה כנגד תפילת העם במצרים שלא לתת למשחית לבוא אל בתיהם לנגוף.¹²

וראוי לציין שלדעת בעל "האשכול", היו מי שנהגו לחזור ולומר את כל הפסוקים בלא ברכה בעת העלייה למיטה. וזה לשונו (ליקוטי הלכות תפילה לה ע"א):

ואיכא מאן דנהוג למימר הני פסוקי דברוך ה' לעולם על מטתו, ולא חתים בתריהו בברכה, ושפיר דמי למיעבד הכי. ובסדור מר רב עמרם כתוב, ואומר ברוך ה' ביום ברוך ה' בלילה ברוך ה' בשכבינו ברוך ה' בקומיננו, ויאמר ה' אל השטן וגו', ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך ה' ישמרך מכל רע ישמור.

11 שם, עמ' 80. רעיון מעניין מציע מהר"ץ בסוף דבריו (עץ חיים, עמ' קלה): "ועוד אמרו בו טעם כדי להשלים אדם חסרונו בהם אם נטרד כל היום ולא קרא בהם כן שמעתי". כוונתו לקיום מצוות תלמוד תורה, ומעין עמידה לתפילה מתוך דברי תורה (ירושלמי ברכות א,ה על המנהג לקרוא ק"ש קודם זמנה).

12 העתיק דבריו בעל שתילי זיתים, סימן רלו, סעיף ב.

המסתייגים מהברכה

כפי שאמרנו, אמירתה של ברכה זו הייתה מנהג רווח בכל העולם, ממזרח שמש עד מבואו. אלא שכבר בשלב מוקדם יחסית, היא עוררה קשיים הלכתיים בקרב כמה פוסקי הלכה בעלי רגישות הלכתית גבוהה שנמנעו לומר אותה עם הציבור. הדגשתי ואמרת עם הציבור, מפני שהציבור המשיכו לומר אותה כמנהגם מימות עולם, וכיחידים בלבד החמירו רבנים אלו על עצמם אך לא הורו לאחרים לשנות, בבחינת "הוא ניהו דמחמיר אנפשיה, אבל לכולי עלמא שרי" (שבת קלד ע"א), כמסופר על המהר"ם בתשובת הרשב"ש המובאת לקמן.

החכם הראשון שנמנע מאמירתה היה רבי יצחק אבן גיאת¹³ בן דורו של הרי"ף (אבודרהם, סדר תפילת ערבית). גם הרשב"ם, נכדו של רש"י, נמנע מלומר אותה, כעולה מחידושי הרשב"א (ברכות ד ע"ב): "וכן כתבו בתוספות¹⁴ בשם רבי שמואל ז"ל, שלא היה אומרם כל עיקר". אך מ"ספר המנהיג" (מהדורת רפאל, עמ' קיט-קכ), עולה שהרשב"ם נהג לומר אותם אבל נמנע מן החתימה בברכה. וזה לשונו: "ורבנו שמואל מ"כ¹⁵ לא היה חותם בה באזכרת ה' להודיע שאינה ברכה".

לא מצאנו שרבנו תם נמנע מאמירתה, אם כי בספר הישר (חלק החידושים, סימן שפט) הוא מבטא הסתייגות מסוימת בהביאו את מנהג ירושלים. וזה לשונו:

בירושלים קורין את שמע בעמידה בפרק ראשון.¹⁶ וברכה דיראו עינינו אין אומרים כל עיקר.

ושמא התכוון רק לתאר מציאות שבימיו מבלי לנקוט עמדה. אדרבה, משמע שבמקומו היה הוא אומר אותה. בכך לא יהיה בדבריו אלו משום סתירה לדעה הברורה שהביע במהלך ויכוחו החרף עם רבנו משולם לחייב ברכה על הדלקת נר של שבת. לדבריו שם, נוסחאות התפילה ומטבע ברכות של הגאונים הם דברי קבלה. וזה לשונו (ספר הישר, סימן מח, אות ו):

ואינך מאמין לרב עמרם, שמפיו אנו למדין כל ברכות ותפלות כגון ברכת מפטיר ורוב ברכות שאינן לא בתלמוד ולא במסכת סופרים, לברך על הדלקת נר בשבת [...]. ואם אינך מאמין לדברי הקדמונים ומנהגינו, בבבלי אל תאמין כמו

13 מגדולי הפוסקים והפייטנים בדורו. כיהן כראש ישיבת אליסאנה. נפטר בקורדובה בשנת 1089.

14 בתוספות שלפנינו ליתא. גם המאירי כותב: "אף בתוספות העידו על גדוליהם שלא היו אומרים אותה כלל" (בית הבחירה ברכות ד ע"ב).

15 מנוחתו כבוד.

16 אמנם זה נגד דעת שולחן ערוך, האומר שהעושה כן נקרא עבריין (אורח חיים, סימן סג, סעיף ב), אך מקורו בתקופת הגאונים הקדומה בא"י, ודלא כגאוניי בבבל. ראה מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, עמ' 91-94.

כן! [...] אלא מנהגינו תורה היא! ומנהגינו בבבל ע"פ חכמי ארץ ישראל שהם עיקר ההוראה, ולפיכך יש לסמוך על גאונינו ועל רבנן סבוראי.

מפירוש תלמיד ר' יונה לרי"ף עולה כי גם הרמב"ן נמנע מלומר אותה:

ויש לשאול: על מה סמכו העולם להוסיף ולומר אחר כך פסוקים של ברכת המלך בכבודו, שעל זה לא אמרו "כגאולה אריכתא דמיא", והוי הפסקה? ומקצת החכמים היו נמנעים מלאמרם, וכך היה מנהגו של מורי הרמב"ן נר"ו. אבל מורי רבינו יונה קרובו נתן טעם למנהג שנהגו כל העולם לאומרם.

ויש לשאול: מה ראה הרמב"ן להימנע מברכה זו? הלא ידועה הערצתו לדברי הגאונים, כעולה מ"ספר ההשגות" שלו על ספר המצוות של הרמב"ם, בו תבע את עלבוננו של הר"ש קירא (בה"ג) מפני ביקורתו החריפה של הרמב"ם. וזה לשונו:

כי הם (הגאונים) לנו בלמוד התלמוד פנה ועמוד, הם אשר הורונו ולמדונו, הם שהעמידונו, על דרכי התורה ושבילם, ומהם שאלנו לנתיבות עולם, אי זה דרך הטובה ללכת בה. והנה בדורות האחרונים המונים המונים כולם תחכמונים, שאגת אריות וקול לבאים באים בקושיות והיות, להפיל חכמות בנויות לתלפיות [...] ותשאני רוח ללמד עליהם זכות ולבי ערב להודיע אל הרב (הרמב"ם) שלא בא עד התכלית ואל המופת לא קרב. ובמקום אשר חשב, לא עמד ולא ישב. והנני עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצוארי רביד ועל ידי צמיד.¹⁷

כפי שנראה להלן, הקושי הגדול של רוב הראשונים לא היה בעובדה שמקורה של ברכה זו מצוי בגאונים ללא רמז בתלמוד, שהרי "דבריהם דברי קבלה" להוסיף על התלמוד ובפרט בנוסחאות התפילה. **הקושי היה בכך שמנהג זה לראשונה סתר חזיתית משנה מפורשת** (ברכות פרק א, משנה ד): "ובערב שתיים לפניו ושתיים לאחריה", בהוספת ברכה שלמה לפני תפילת העמידה.

לפוסקים שנמנעו מלומר אותה, יש לצרף גם את תלמידי הרא"ה ומהר"ם בר"ו ברוך מרוטנבורג הנזכרים בתשובת הרשב"ש (סימן רנה):

מכל מקום אם באנו לתקן, טוב הוא לעשות כדברי ר' שמואל וחבריו ז"ל שלא לומר כלל אותן הפסוקים ולא לחתום ביראו עינינו. ובשם אדוני זקני הרמב"ן ז"ל כתבו דאין אומרים אותה כלל, וכן כתבו בשם תלמידי הרא"ה ז"ל. וכן

17 בעניין אחר מביא הרא"ש בשם הרמב"ן: "יש לנו לקבל עדותם – שהגאונים קבלו מרבנן סבוראי ורבנן סבוראי מרבנן אמוראי ובישיבתן על כסא של רב אשי הן יושבים ובבהכ"נ שלו היו מתפללין" (הרא"ש, ראש השנה, פרק ד, סימן יד).

כתבו בשם הר"ם מרוטנבורק שלא היה אומרה כלל כשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אבל כשהיה יורד לפני התיבה היה אומרה כדי שלא יהא מן המתמיהין.

עד כדי כך נתקבלה הברכה בכל שכבות הציבור, שאילו לא היה אומרה אפילו גדול כמהר"ם, היה נחשב "מן המתמיהין"¹⁸!

רבנו מנחם המאירי, בספרו הנפלא "מגן אבות" (עניין א), בהגנתו על מנהג מקומו לומר "אל מלך נאמן" לפני ק"ש כותב שאמנם אין לנהוג בסתירה לתלמוד, אך לא כל המנהגים צריכים להיות מתאימים למה שנאמר במדרשים. והוא מביא כדוגמה את מנהג מקומו לחתום בחול "שומר עמו ישראל לעד", בעוד ממדרשי חז"ל וגם מן הירושלמי עולה כי גם בחול, ולא רק בשבת, חתמו בנוסח "הפורס סוכת שלום"¹⁹.

נראה כי אין להסיק מדבריו אלו שבמקומו לא נהגו לומר את הפסוקים והחתימה שלאחריהם, שהרי בפירושו לתלמוד (בית הבחירה, ברכות ד ע"ב, ד"ה וסמיכת) הוא אומר להדיא "שאנו סומכין בכך" לומר אותה.

נוכל לסכם את הקשיים ההלכתיים שהעלו הפוסקים לצד הפתרונות שהוצעו כך:

א. החשש מהפסק בין ברכת גאולה לתפילה כיוון שאינה ברכה תלמודית.

כבר כתב רע"ג בסידורו כי הוספת הברכה אכן מהווה הפסק בין גאולה לתפילה, אלא שסמיכת גאולה לתפילה היא חובה רק בשחרית (עמ' נב-נג):

ודווקא בתפלת ערבית אפשר למעבד כן, אבל בשחרית דבחר גאל ישראל לאלתר לתפלה קיימין לית אפשר.

בזה ניתן מענה גם לקושיית הרשב"א (חלק א, סימן יד), שהוקשה לו, דכיון שהברכה לא נתקנה ע"י חז"ל אלא בדורו של שמד שוב אין היא נחשבת "כגאולה אריכתא", כדברי התלמוד ביחס לברכת "השכיבנו". הסבר אחר מציע הגמ"י: "דכיון שתוקן מפני הסכנה, הוה ליה כגאולה אריכתא" (הלכות תפילה, אות ש), בדומה לדברי ר' יונה: "דכיון

18 ביטוי שמקורו בתלמוד (מנחות מ ע"א): "א"ר אליעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין!".

19 ויקרא רבה צו, פרשה ט; "גדול שלום שכל הברכות טובות ונחמות שהקב"ה מביאן על ישראל חותמיהן בשלום. בקרית שמע פורס סוכת שלום"; ירושלמי ברכות ד,ה: "א"ר בון: 'בנוי לתלפיות' – שכל הפיות מתפללין אליו בברכה בק"ש ובתפלה. בברכת המזון בונה ירושלים, בק"ש פורס סוכת שלום". ואכן זו החתימה הארצישראלית הקדומה לברכת השכיבנו בכל ימות השבוע. בבבל חתמו בדרך הקבע "שומר עמו ישראל לעד". וכשקיבל הסידור את צורתו הסופית בימי הגאונים, נקבעה חתימה אחת לימות החול ואחת לשבת. הבחירה ב"הפורס" ליום השבת מנומקת על ידי הגאונים בעובדה שכיום זה מוגן עם ישראל יתר הגנה, ועל כן הצורך בבקשת הגנה ביום זה קטן ביחס לימות החול. ראה י' תא שמע, "הפורס סוכת שלום" – ברכה וגלגוליה: הלכה וראשית הקבלה", מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 142–156.

דמתחילה אדעתא דהכי קבעוה חובה, לא מקרי הפסקה". וכך יש להסביר גם בדעת הרמב"ם, שלדעתו מצווה לסמוך גאולה לתפילה גם בערבית (הלכות תפילה, פרק ז, הלכה יח).

ב. ברכה לבטלה.

בתשובה המיוחסת²⁰ לרש"י (שו"ת רש"י, סימן צא) נאמר:

והר"ש ז"ל כתב בתשובה: ויראו עינינו אסור לאומרה כל עיקר לפי שאינה כתובה בתלמוד והיא ברכה לבטלה.

מובן שהיו רבים וטובים בימים קדמונים שלא נמנעו מלברך ברכות שאין להן שורש בתלמוד, כמוכח מן הברכות הרבות שנתגלו בגניזה, אך גם בתקופה שכבר נתקבל דין זה באופן כללי, היו מי שלא ערערו על סמכותם של הגאונים לתקן ברכות, כפי שכותב המאירי (בית הבחירה, ברכות ד ע"ב):

ואף על פי שראוי לתמוה: היאך תקנו הגאונים ברכה בפני עצמה שלא ממטבע חכמים הראשונים, פירשו קצת חכמים שרשאים גדולי הדור לתקן נוסח ברכה מעיקרא, אף על פי שלא נקבעה. ויש בזה רמז בפרק הרוואה במה שאמרו שם: 'אנא לא הוה שמיע לי וקימתיה מסברא'²¹ (נז ע"ב), וכן מה שמצינו נוסח ברכות מפי הגאונים שלא מן התלמוד כעין ברכת אלמון ואלמנה²² וכעין ברכה

20 א' גרוסמן, רש"י (עמ' 44), מביא דוגמה זו לכוחו של רש"י כפוסק הלכה לבטל מנהגים קדמונים שרווחו במקומו, על אף שהוא כותב כי אין ודאות שהיא של רש"י. ברור שיחס זה אינו תואם את האהדה הגדולה של יהדות אשכנז לענף המנהג כולל מנהגים מאוחרים ומוקשים בהרבה. על המחלוקת בדבר יחסו של רש"י למנהג, ראה שם, עמ' 45–47. מכל מקום, אם נייחס תשובה זו לרש"י, היא תסתור חזיתית שני ספרים שהבאנו בעיון זה האוסרים לבטל את המנהג: מחזור ויטרי מדבי רש"י וספר הפרדס המיוחס לרש"י עצמו. לכן יש להעדיף את ייחוסה לרשב"ם נכדו של רש"י, שכאמור לפי ספר המנהג, נהג לומר את הפסוקים, אך נמנע מלחתום בברכה. אמנם שציפנסקי (התקנות בישראל, חלק ג, עמ' כג) מנסה ליישב את הדברים ולומר שאולי משום שתוקנה עוד בימי ראשוני התנאים, לדעת רש"י, ובכל זאת לא קבעו אותה חכמי התלמוד, כנראה שנשמטה על ידם בכוונה, מפני שראו צורך כלהו לבטל אותה, ולכן כתב שיש לבטל את אמירתה.

21 לפנינו בגמרא: "אמר רב אשי: אנא הא דרב המנונא (שיש לברך על ראייתה של ארץ בבל חמש ברכות) לא שמיע לי, אלא מדעתאי בריכתינהו לכולהו". לדיון נרחב בהוספות הגאונים לתפילה, ראה: י' שציפנסקי, התקנות בישראל, חלק ג, עמ' כ–כא.

22 אינה בגאונים, אך מובאת במלואה בספר אורחות חיים (הלכות קידושין): "נוסח ברכת אלמון ואלמנה: בא"י אמ"ה בפה"ג. בא"י אמ"ה המעטירכם עטרת שמחה כעטרת בועז בבית לחם [...] בא"י מצליח איש ואשה". וכבר תמה עליה הרשב"א (חלק א, סימן אלף קעה): "לא שמעתי מעולם ולא ראיתי לאחד מן המחברים שכתב [...] ואין מניחין פשטן של דברי הגמרא, ומעשים בכל יום, ותופשין דברים שלא ידענו להם שורש וענף ולא נודע מי בעל דברים אלו". יש שסברו שמקורה ארץ ישראלי קדום (מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, עמ' 145) אך אינו מוסכם על הכל. ראה ב' גרונר, ברכות שנשתקעו, עמ' רמא–רמג.

שהתקין רב האי בענין פדיון הבן.²³ וכן ראוי לתמוה אחר שבמקום תפלה הותקנה היאך לא פתחו בהן בברוך? אלא שמכל מקום עשאוּם לענין זה סמוכות לברכות שמע. שאע"פ שנתקנו במקום תפלה, אינן תפלה גמורה. ומ"מ יש פוסקים כר' יהושע, דאע"ג דתפלת ערבית קבילו עליהו בחובה, מיסמך גאולה לתפלה לא קבילו עליהו. מתוך כך הם מתירים לשוח בין סוף ברכת ק"ש לתפלת ערבית והדברים נראים כדעת ראשון.

כאמור, דווקא החשש מפני ברכה לבטלה ב"ברכת הפסוקים" לא עלה כחשש מרכזי בקרב המערערים, כיוון שכבר נתקבל על ידי רובא דעלמא שברכות רבות הנחילו לנו הגאונים, ועליהם יש לסמוך, "שכן כל דבריהם דברי קבלה", ובפרט בנוסחאות התפילה.²⁴

ג. סתירת המקורות הקדומים.

נאמר במשנה (ברכות א, ד): "ובערב שתיים לפניה ושתיים לאחריה", שתיים ולא שלוש. ונאמר בירושלמי (ברכות א, ה) משמו של ריב"ל: "על שם **שבע** ביום הללתיך", שבע ולא שמונה! התוספות מציעים שאפשר שנהגה כבר בימי חז"ל, אלא שריב"ל לא התחשב בה, כיוון שתוקנה בגלל הסכנה, ולכן אינה בכלל השבע (תוספות ברכות ב ע"א). וראה לקמן בדברי "ספר הפרדס", ששתיים אחריה, לאו דווקא.

הצעה מפשרת מבית מדרשו של הרמב"ם

קושי חמור זה, לברך ברכה שאין לה מקום בתלמודים,²⁵ ועוד שנראית כסותרת את דברי המשנה, הטריד את הרמב"ם. טרדה זו גרמה לצמיחתה של שיטה מפשרת, שחתרה

23 ברכה זו נוצרה בבבל, ואין לה שייכות לא"י. מופיעה בתשובות הגאונים שערי תשובה סימן מז: "ונהגו רבותינו ראשי הישיבות המקיימים מצות כהונה והזריזים בהם כשהם פודין בכור [...] ואח"כ אומר הכהן: בא"י אמ"ה אשר קדש עובר במעזי אמו וכו'". רס"ג התנגד לברכה זו: "ויש שחידשו בברכת פדיון הבן דברים שאין להם עיקר ואינם שוים כלום כמו: אשר יצר את הילד במעזי אמו. ועוד, אבל אין רשות לכהן לברך כלום בשעת פדיון הבן" (עמ' ק). אך כנראה לא מן הטעם שאינה מוזכרת בתלמוד. ראה ב' גרונר, שם, עמ' רנה-רנט.

24 וכן כתב הט"ז (או"ח סימן מו, ס"ק ז) בדיון על טיב ברכת "הנותן ליעף", והוא מסיק שבעוד אין נוהגים לומר את הברכות "סומך נופלים" ו"מגביה שפלים", את ברכת "הנותן ליעף" נהוג לומר, אף על פי שאינה נזכרת בתלמוד, ולכן אין להוציאה מהסידורים (בניגוד לדעת מרן). והעיר שם שמשום זה לא ביטל הרא"ש את ברכת "אשר צג אגוז". וטעמו בכל אלו: "אפשר שהיה לגאונים שתקנוה סמך מן התלמוד בזה". והשווה לדברי ר"ת בספר הישר, שהובאו לעיל.

25 למעט כידוע ברכת "להדליק נר שלשבת", שאינה תלמודית, ומקורה בגאונים, ובכל זאת פסק אותה רבנו (הלכות שבת, פרק ה, הלכה א) וכמה מחכמי אשכנז (או"ז סימן יא; ראבי"ה סימן קצט; ובהגמ"י שם, אות א), הביאו אותה בשם הירושלמי, אך אינו לפנינו. שאלת הברכה התפתחה לוויכוח טעון בין ר' משולם, שהתנגד לה, ובין ר"ת, שטען עקרונית שיש לראות במטבע הברכות שנמסר מפי הגאונים דברי קבלה. והובא

להיחלץ מן המבוכה ע"י השמטת "השם" מן הברכה החותמת את ברכת "השכיבנו" ואיחדה את "השכיבנו" עם "ברוך יי לעולם אמן ואמן" לברכה אחת ארוכה, כך שמספר הברכות הנדרשות לפי ההלכה נשמר.

לכאורה יש לראות ברס"ג את אביה של דרך מפשרת ומחודשת זו, המשמיט בסידורו את שם ה' מברכת "ברוך שומר את עמו ישראל לעד" בשני מקומות (עמ' כז ועמ' קכד) ומאחד את שתי הברכות לברכה אחת. וכן ציין מורנו הגר"י קאפח לדבריו בסדר התפלה שבספר אהבה (מהדורתו, עמ' תשטז, אות כג). וכן כותב החוקר משה גברא.²⁶ ברם, לדעת חוקר התפילה נפתלי וידר,²⁷ השמטת שם ה' מנוסח הפנים בסידור רס"ג אינה מקורית, ויש להעדיף את הנוסח שבכמה מקטעי הגניזה שהיו לפניו. לדעתו, "המתקן" ביקש להתאים את נוסח רס"ג עם מה שהיה מקובל בזמנו, אך "שכח" למחוק את האזכרה של הברכה מתפילת ערבית של שבת, ויצר נוסח בלתי מובן. וזה לשונו (עמ' קל):

גירסת אא (מהדורת הפנים של סידור רס"ג, היא מהדורת הדפוס) מופרכת היא מגופה, הואיל והיא סותרת את עצמה. במעריב לליל שבת מנוסחת גם בו חתימת השכיבנו בהזכרת השם. הבדל זה בין חול לשבת תמוה הוא עד מאד. הרק בחול יש להימנע שלא להוסיף על שתי הברכות שבמשנה ולא בשבת? סתירה גלויה ומובהקת לא יצאה מתחת ידו של הגאון. אין זאת אלא שאותה סתירה מעידה על אי מקוריותה של נוסחת אא.²⁸

הוא מציע כי רעיון השמטת שם ה', שכאמור איחד את "ברכת הפסוקים" עם ברכת "השכיבנו", יצא מבית מדרשו של הרמב"ם, ואולי נעשה ע"י הרמב"ם עצמו. "תיקון" קטן אך משמעותי זה זכה לתפוצה רחבה תוך זמן קצר יחסית, וחדר לסידורי פרס וארם-צובא ומצרים, וגם לצפון אפריקה, כעולה מסידורו של ר' שלמה מסג'למאסה, בן דורו של הרמב"ם, שחי במרוקו.²⁹

לעיל תורף ויכוחו בספר הישר. וכבר הוצע כי הוויכוח עם הקראים בנושא זה תרם את חלקו לתיקון הברכה, ואף רס"ג חיבר ספר שלם בנושא נר של שבת כמענה לקראים (ראב"ע על שמות לה, ג), אלא שאבד.

26 מחקרים בסידורי תימן, חלק א, עמ' 449.

27 בספרו התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, כרך א, עמ' 168–169.

28 לפני כן כתב שם שמן ההכרח, רס"ג היה מעיר על שינוי כה דרמטי שחולל בברכה, אילו היה הוא הראשון לשנות. מקום נוסף בסידור רס"ג, שלדעת וידר שובש, מצוי בברכת "על מצוות תפילין" לתפילין שלראש, שלדעת רס"ג לכתחילה יש לברך אותה, ולא רק אם סח, כפי ששובש בנוסח הפנים (שם עמ' 161–163).

29 וידר, שם, עמ' 167–168.

נוסחה זו מופיעה לראשונה בסדר התפילה של רבנו בסוף "ספר אהבה" (עמ' תשטז),³⁰ אך נשתמרה גם בעדותו של ר' אברהם בן הרמב"ם, בספר "מעשה רוקח" לרב מסעוד רקח,³¹ הכותב בתשובה:

שאינן ראוי שיהיה זה בשם ומלכות כמו שאומרים קצת אנשים טועים, ויהיה מברך בערב שלש ברכות אחריה וכו'. וזה הוא מועתק מאבא מרי ז"ל.

עדות נוספת משמו של הרמב"ם מובאת כציטוט מן הספר שנחשב לאבוד "בסתאן אלאזהאר" (גן הפרחים). מחבר הספר מעיד כי מראשית התקין לבני קהילתו לחתום בברכת "השכיבנו" ולהוסיף בה את הפסוקים שאחריה בלא חתימה. משהגיע אליו מכתבו של הרמב"ם, אימץ את מנהגו, שכן כפי שביאר, אמירת הפסוקים בלא חתימה יוצרת הפסק בין ברכת "השכיבנו", שרק היא נקראת "גאולה אריכתא" לפי התלמוד, ובין תפילת העמידה. עדות זו נשתמרה בזכות מהרי"ץ, שהעתיק את המקור הערבי שלה מגיליון תכלאל מהר"י בשירי, ותרגם אותה לעברית. וזה לשונו:

אמר בספר בסתאן אלאזהאר (הציצים): ומה שזכרתם לנו מן הגאון העצום מרנא ורבנא משה ישמרו צורו במעלתו שיאמר "ברוך שומר עמו ישראל", נכון מה שיוחס אליו, ומיהו חכם לעשות כך, אלא הוא "דרוח אלהים קדשים בו" דשתיים לאחריה אמור רבנן ולא שלש. ואני בעת חבורנו סדר התפלות וסדרה בלשון חכמים לחלק בתלמידים נשאלנו על כך, ובעת סדורנו זה החבור הנזכר אירע זה הספק, וסדרתי הפסוקים אשר אחר השכיבנו, ולא נחתום אחריה בברכה,³² ונעמוד בתפלה. ולכן עת שהגיענו מכתבו מודיע בזה התיקון, חזרנו לתקנו ותקננהו בספרינו היות ודברים נראים מדברינו.

לדעת וידר, מחבר "בסתאן אלאזהאר" הוא ר' יוסף בן יהודה, תלמידו המפורסם והחביב של הרמב"ם, ששלח לו בין השאר את חיבורו הקדוש "מורה הנבוכים" פרקים פרקים. לדבריו, ר' יוסף הוא שקידם את התפשטות הנוסח המחודש מדבי הרמב"ם, כעולה גם

30 וידר, שם, עמ' 170, מציע סיבה לשתיקת בעלי ההלכה בחידוש זה, המופיע בנוסח התפילה של הרמב"ם, שכן הרמב"ם לא הביע את דעתו במפורש, ואילו לנוסח התפילה שלו לא ייחסו חשיבות רבה, מפני שהיה נתון לשינויים עצומים של המעתיקים, ולכן "מן הנמנע היה להסיק מסקנה חד משמעית בנוגע לדעת הרמב"ם על סמך סדר התפילה בלבד".

31 יליד איזמיר שבתורכיה. פעל באמצע המאה השמונה-עשרה. ספרו, שנכתב כפירוש על משנה תורה, משמר את תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם כמקור בלעדי קודם שנמצאו בכתב יד.

32 מנהג זה תואם את עדותו של ר"י ונה על המנהג בתימן בסידור משנת 1597. מנהג פשרה זה לא נמצא בכתבי היד המאוחרים וגם אין לו זכר כיום.

מתשובת הרשב"ש המובאת לקמן, ופרסומו הגדול של ר' יוסף בעולם התורה סייע בעדו.³³

מ' גברא³⁴ חולק עליו וסובר שמחבר הספר הוא החכם התימני ר' נתנאל בירב פיומי, אביו של ר' יעקב, שאליו שלח הרמב"ם את "איגרת תימן", וכן היא דעת הר"י צוברי בפירושו לסידורו (חלק א, אמ"ת ויצי"ב, עמ' שיד) המובאים לקמן.

ראוי לציין כי דווקא הרמב"ם, המגלה בתשובותיו יחס ביקורתי וזהיר כלפי המנהג,³⁵ לא ראה לנכון להימנע מאמירת פסוקים אלו, כנראה משום שראה בה תפילה קדומה, אמנם לא מספיק קדומה כדי שיוכל לשוות לה ערך של ברכה חזלית, ולכן לא היה יכול לפטור את עצמו בטענה ש"בטל הטעם לא בטלה התקנה", כבתשובתו בעניין ברכת מעין שבע ותקנת הקידוש בבית הכנסת (סימן רכו). עד כמה זכה "תיקון" זה לתפוצה רחבה, תעיד השאלה שנשלחה אל הרשב"ש, שחי באלג'יר במאה החמש-עשרה, שעולה ממנה שר' יוסף בן יהודה תלמיד הרמב"ם הנהיג תיקון זה בכל המזרח כנראה בעקבות פסיקת רבו. וזה לשונו:

עוד כתבת כי נהגו במזרח לומר ברכת השכיבנו בלא ברכה, ואין חותמין אלא ביראו עינינו. ואמרת כי הגידו לך שהחכם ר' יוסף נ"ע³⁶ הנהיג כך במזרח, וכשהרצו הדברים אצל ר' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל, קלסו על זה.

הרשב"ש מקבל כאן דיווח על החידוש שהכניסו כמה רבני המזרח בסדר התפילה, ובראשם ר' יוסף בן יהודה, המזוהה לדעת וינר עם מחבר "בסתאן אלאזהאר". הרשב"ש עצמו לא אהד שינוי זה, ועל פי המשך אותה תשובה, העדיף להשאיר על כנו את המנהג הנפוץ לייחד ברכה בפני עצמה לפסוקים אלו (סי' שכט)

כיוון שתקנום מפני הטעם הנזכר, אף על פי שבטל טעם, תקנה במקומה עומדת כמו ברכה מעין שבע.

33 על פרסומו הרחב של ר' יוסף, והשבחים שהרעיף עליו גם ר' אברהם בן הרמב"ם, ראה וידר, שם, עמ' קלא, הערה 79; הרב שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רמו.

34 שם, עמ' 450.

35 תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימנים: קנב, קעח, רו, רסב, רסג, רסז, שכ; הלכות שביתת עשור, פרק ג, הלכה ג.

36 מתשובתו בסימן שכט עולה שהרשב"ש מזהה אותו עם רבי יוסף אבן עקנין. הזיהוי המקובל בינו ובין יוסף בן יהודה נדחה על ידי ד"צ בנעט במאמרו משנת תשי"ט. וזה לשונו: "יוסף בן שמעון התלמיד החשוב של הרמב"ם ויוסף אבן עקנין". ראה אוצר יהודי ספרד ז, עמ' 11. הרב שילת (שם, עמ' רמח) מקבל את דבריו, וכנראה גם הגר"י קאפח, שכתב שכל דברי בנעט קב ונקי. ראה מהדורתו לאגרות הרמב"ם, עמ' קגג.

המציאות בתימן

בכל סידורי תימן העתיקים, כתוב כדעת הרמב"ם, לברך רק "ברוך אתה ה', המולך בכבודו חי וקיים" וכו', ולא לברך "ברוך אתה ה', שומר עמו ישראל". מעדותו של ספר "בוסתאן אלאזהאר", שהביא מהר"י בשירי (באמצע המאה השש-עשרה), המובאת לקמן, עולה כי הוא נהג לחתום בשניהם ולברך שלוש ברכות לאחר שמע דערבית (כאמור, זהו כנראה מנהג הגאונים העתיק), עד שגילה את תשובת הרמב"ם, כנראה כמנהג שנהג בתימן אך נצטמצם בעקבות השפעת הרמב"ם, אם כי לא בטל לחלוטין עד ימיו של מהרי"ץ, ואף המשיך לנהוג לפי עדותו של הר"י צוברי בבית הכנסת "אלשיך" שבצנעא עד עליית התימנים לארץ ישראל. החוקר גברא (שם, ושוב בסידור המדעי, עמ' 97–98) מפנה את תשומת לבנו לסידור תימני משנת 1583, שהעתיק לראשונה שיטה שלישית שלא היו לה מהלכים בתימן, לחתום בברכת "שומר עמו ישראל" ולומר אחריה את הפוסקים בלא חתימה ב"המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד". מהר"י ונה, בן דורו של מהריב"ש, כתב במפורש לברך ברכה אחת (גברא, שם), אך העתיק כתכלאל שלו בזה הלשון:

השכיבנו ה' אלהינו לשלום [...] בא"י שומר עמו ישראל לעד אמן. ברוך ה' לעולם [...] בא"י המולך בכבודו חי וקיים משובח שמו וזכרו תמיד, ימלוך לעולם ועד אמן.

מנהג חדש זה, שמקורו בסידורי ספרד, פשט את אט במאה השבע-עשרה, והמשיך להתפשט בסידורי תימן במאה השמונה-עשרה. מהרי"ץ העתיק את הנוסח הארוך שהביא הרמב"ם בלא חתימת ברכה ב"שומר עמו ישראל".

ייחוסו של הספר "בוסתאן אלאזהאר" לחכם התימני הרב נתנאל פיומי, לדעת גברא והר"י צוברי, טרם הוכח. גם אם נקבל ייחוס זה, עדיין לא ברור עד כמה פשטה ההנהגה של הרב נתנאל בתימן לפני ששמע את דעת הרמב"ם בעניין זה.³⁷ וראוי לציין שדווקא בתימן לא נתקבל חידושו של הרמב"ם בנקל על רוב הציבור. דבר זה מתאשר מן העובדה ששנים רבות אחרי הרמב"ם, עמד מהרי"ץ בוויכוח סוער עם בני קהילתו, לאחר שהביע את תמיכתו בתיקון המוצע על פי הרמב"ם. לדבריו (עץ חיים, עמ' קלא–קלג), נוסחתו של הרמב"ם מתאשרת מכל התכאליל, וכיוון שמלשון הפוסקים, ובייחוד הרא"ש, עולה שמדובר במנהג, אין לברך עליו, כשיטת בני תימן, שאין מברכין על המנהג. זאת ועוד. עצם החתימה בברכה עומד בניגוד למשתמע מן המשנה בברכות (שם). כדי לבסס את דעתו, שלח מהרי"ץ מכתב לחכמי מצרים (חתומים עליו: החיד"א, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, והרב חיים אברהם סורנאג'³⁸), וביקש שיאשרו את דעתו

37 גברא, שם, עמ' 451.

38 כיהן כראש כולל במצרים.

שאינן מקום לחתום בתרתי. את תשובתם העתיק מהרי"ץ בפירושו עץ חיים, והיא נתפרסמה בשו"ת החיד"א. וזה לשונו (סימן ו):

הן ידיע להוי למעכ"ת כי עמדנו על הענין בספרן של צדיקים הנמצאים אצלנו קמאי ובתראי ואשר עלה בידינו דודאי מנהג ארץ צבי וכל ערי תורקיא"ה (תורכיה) שאינם אומרים אלא ברכת השכיבנו וחתימתה ותו לא. הוא הנכון לפום קושטא בנגלה ובנסתר. ואולם הנוהגים לומר יראו עינינו הסדר הנכון בזה כמנהג החדש הזה דברכה ג' זו נתקנה בימי הגאונים והדברים ארוכים אצלנו וגם לשון הרמב"ם בארנוהו כמשפט ושלמא דמרי יסגא כנפש החותם פה מצרים.³⁹ חיים יוסף דוד אזולאי ס"ט⁴⁰ חיים אברהם סורנאג'ה ס"ט.

וסיים שם מהרי"ץ:

והכרעת שני מאורות ישראל רבני מצרים יע"א (=יגן עליהם אלהים) **הולכים מסכימים למנהג חדש הזה שחידשנו לחזור למנהג אבותינו** שלא לחתום זולתי בסוף, ומי יערב אל לבו לעשות מעתה היפך מנהג אבותינו והרמב"ם מאריה דאתרין ויכניס עצמו בספק ברכה?

אם כן, ברור שמהרי"ץ מודע לעובדה שהתיקון המוצע משמו של הרמב"ם הוא מנהג חדש יחסית בנוף הברכה הקדומה, אלא שהוא "מנהג אבותינו", ולכן יש לדבוק בו. לדעת גברא,⁴¹ יותר משהוטרד מהרי"ץ משאלת אמירת הפסוקים או השמטתם, שבזה לא הרחיב את הדיבור, הוטרד מן המנהג לחתום בשלוש ברכות אחר ק"ש בניגוד לדעת הרמב"ם. מכל מקום, מהרי"ץ לא הביע ולו ברמז את החלופה, שלא לומר פסוקים אלו. אדרבה, גם לאחר שרבני מצרים ביכרו את השמטת הפסוקים, "לפום קושטא בנגלה ובנסתר", לא סתר מהרי"ץ את דבריו ולא קיבל בעניין זה את דבריהם, אלא החרה החזיק במנהג אבותיו. אמנם לדברי הר"י צוברי, בבית הכנסת אלשיך שבצנעא, המשכו לברך שלוש ברכות בניגוד לדעת מהרי"ץ (כנסת הגדולה, חלק א, הקדמה, עמ' 15–16).

אך בעוד מהרי"ץ העתיק לסידורו את הפסוקים ברצף אחד כשיטת הרמב"ם, בתכלאל "תורת אבות" לימות החול, הפסוקים מובאים כדעת "יש נוהגים" בלבד. אמנם בתשובה ענה הרב רצאבי שאם חתם החזן "ברוך אתה ה' שומר עמו ישראל לעד", ו"מנהג אבותיו" של המתפלל לומר את הפסוקים הללו ימשיך כמנהגו (עולת יצחק, חלק ב, סימן רפב). וכן נוהגים רבים מן ההולכים תמים בשיטת הרמב"ם גם כשהחזן מקצר

39 החיד"א שהה בקהיר כשליח קהילת חברון בשנת 1753, ושוב בשנת 1773.

40 סין טין תרגום "רפשי וטיט" (ישעיהו נז, כ), לשון ענווה דוגמת "הקל והצעיר". ויש מי שהציעו לפענח אותו "סיפיה טב", כלומר 'סופו טוב' (הרב מאזוז). מכל מקום ברור שאינו "ספרדי טהור", כפי שנשתרש בטעות, שהרי גם בתימן חתמו כן, וכך לדוגמה חותם החכם צבי: "צבי אשכנזי ס"ט" ועוד רבים.

41 שם, עמ' 449.

ואינו אומר את התוספת.⁴² מאידך, ר"י צוברי אינו מביא את ההוספה בסידור "כנסת הגדולה". ושם בפירושו האריך לבאר מדוע לדעתו אין מקום לומר אותה. וזה לשונו (אמ"ת ויצ"ב, עמ' שיד):

ולפיכך אפילו הקהילות שנתקבל אצלם אז מנהג אמירת הפסוקים הנזכרים בחתימת ברוך המולך וכו', לרבות קהילות הקדש בתימן, כאשר שמו לב שזה נגד הדין המפורש במשנה ובתלמוד, והתחוללו ביניהם תמורות וחילופים במנהג זה, כפי שיראה הרואה בדברי מהר"י צאלח ז"ל בעץ חיים בשם רב מחכמי תימן הראשונים בעל ספר בסתאן אלאזהאר ע"ש רובם חזרו לדין המשנה והתלמוד [...] מלבד ביהכ"נ אלשיך של מהר"י הלוי ז"ל שעד זמננו [...] החזיקו במנהגם לברך בשם את שתי הברכות.

בהמשך דבריו הוא מביא את דברי כל הראשונים שמצא שנמנעו מהפסוקים, וחותם את דבריו בערעור גמור של המנהג הבלדי הקדום (שם, עמ' שטו):

כללא דמלתא טוב ויפה הנהיגו אבותינו להחזיר עטרה ליושנה כדין המשנה והתלמוד שלא להוסיף לא אמירת הפסוקים ולא תוספת ברכה, **דודאי וברור לכל בר בי רב שזהו מנהג הקדום ביותר בכל קהלות הקדש בעולם לרבות קהלות הקדש הקדמונים בתימן.**

ואמנם אפשר שמי שנוהגים לחתום "בא"י שומר עמו ישראל לעד", לקחו את נוסח החתימה ממנהג השאמי, מפני שלא מצאנו חתימה לתוספת זו בכתב היד של מהרי"ץ,⁴³ אף על פי שכבר רווח בתימן המנהג לומר אותה, כפי שמעיד גם ר"י ספיר בשלהי המאה

42 כך נוהג גם הרב יוסף שבח יצ"ו, גם אם יפסיד הקדיש. ותשובת הגר"י קאפח, שניתנה בטלפון והוקלטה, עדיין בגדר צ"ע, ויש להתייחס אליה בזהירות כבואנו לקבוע מסמרות הלכה למעשה. וזה לשונו: "נוסח ברכת השכיבנו ארוכה בנוסח הבלדי וקצרה בנוסח השאמי. ואדם בלדי שהתפלל בבית כנסת שאמי יגמור ויחתום כמותם את נוסח ברכת השכיבנו. כי אם ימשיך לפי הנוסח הבלדי, שליח ציבור יגמור קדיש והוא עדיין בהשכיבנו, ונמצא שהפסיד את הקדיש". ולענין אמירתה בשבת, כבר ראינו בדברי הפוסקים, למעט דעת רס"ג, שלא נהגו לומר אותה בשבת, משום שבלאו הכי אין מתפללים י"ח בשבת ועוד טעמים. וכן היא דעת מהרי"ץ (עץ חיים, עמ' קלג). בנוסח הרמב"ם אין חילוק בין חול לבין שבת, ובפועל נהגו רבים לחתום בברכה "הפורס סוכת שלום" בלי לומר את הפסוקים, וכן נוהג גם הר"י שבת. וכבר תמה הר"י צוברי (כנסת הגדולה, חלק א, עמ' שיד) מדוע בזה לא נוהגים ההולכים בשיטת הרמב"ם כוותיה גם לביל שבת. אכן הרב ערוסי מורה ליחידים המקפידים כהרמב"ם בחתימת הברכה בכל ימות השנה לחתום גם בשבת בברכת "המולך בכבודו", אם כי בדילוג כל הפסוקים שבינתיים, ולא בציבור, כדי לא לעורר מחלוקת ביחס למנהג שכבר פשט לחתום ב"הפורס" (תשובותיו באתר מורשת ובניצח ישראל). יש לציין שהסידור התימני האחרון שמצא החוקר גברא, שמביא את מנהג רס"ג בסידורו (עמ' קיא), להוסיף את פסוקי השבת בברכת השכיבנו ולסיים בפסוקים של חול ובחתימה הרגילה, הוא משנת 1650. מנהג זה היה במיעוט כל השנים, ונעלם במאה הי"ז, כמו גם הנוסח של הרמב"ם לברך את ברכת השכיבנו של חול אף בשבת בלא הזכרת פסוקי השבת, וכל זה לדעתו בהשפעת מהרי"ץ (גברא, שם, חלק ב, עמ' 52).

43 כן העיר אדם בן-גון בהתכלאל המבואר, עמ' תשמ, אות ק.

התשע-עשרה, וכנראה נזדמנה לו תפילה בנוסח השאמי, שמוסיפים בה "לעולם ועד ועל כל מעשיו" כמנהג הספרדים והאשכנזים. וזה לשונו (אבן ספיר, חלק א, עמ' נז):

במעריב אומרים הח"י פסוקים ברוך ה' לעולם או"א עם הברכה על כל מעשיו כאשכנזים.

הגורמים לצמצום המנהג בארץ

כאמור, מספר המסתייגים מן הברכה הקדומה היה קטן יחסית למחזיקים בה, מפני שראו בה מנהג קדמונים, ולכן דחקו את עצמם לקיימה. דוגמה נאה לדבר מצויה בדברי האבודרהם, שלא ניסה לפשר בין ההלכה לבין המנהג. וזה לשונו:

וה"ר יצחק בן גיאת כתב דלא אמרינן ברוך ה' לעולם משום דבעי למיסמך גאולה לתפלה. וכן כתב הרמב"ם(ס)ן⁴⁴ ז"ל. וכבר נהגו לאמרו, ומנהג אבותינו תורה היא כדאמרינן (ירו' ב"מ פ"ז): מנהג מבטל הלכה.

נראה כי מקורו טהור ב"ספר הפרדס" מדבי רש"י, שבו דן המחבר בעניין הוספת הפיוטים ("הקרובות"⁴⁵) באמצע ברכות שמע והקדושה, מנהג שהביא למחלוקת גדולה בין חכמי אשכנז וחכמי המזרח:⁴⁶

ולא תימא האי דקתני אילו ברכות שמאריכין בהן, למעוטי שאר ברכות שאין מאריכין בהן כגון ברכות של קרית שמע, וכן אילו שמקצירין למעוטי שאר ברכות שאין מקצירין. דהא ברכות של קרית שמע הוסיפו שלישיית ואין לך אריכות מזו!

כלומר, הנה כבר חכמים הוסיפו ברכה שלישית, וקל וחומר שניתן להרחיב ברכות קיימות. בהמשך דבריו הוא כותב כי גדול המנהג במקום שיש ספק ואף נגד ההלכה:

44 פשוט שיש לגרוס רמב"ן, ולא רמב"ם, וכן מציע ישראל תא-שמע, אבל אלבוגן לא שט לבו לכך.
45 מקור המילה "פיוט" מן היוונית (poietes), ומשמעו "יוצר". וכתוארו של ר"א ברבי שמעון במדרש (ויק"ר אמור פרשה ל): "דהוה קריי ותניי קרוב ופויטס". תרגום: 'שהיה איש מקרא ומשנה קרב לפני התיבה (=חזן) ופייטן'. ומכאן גם המונח "קרובות".

46 גם ר"ת יצא להגן על הפיוטים האשכנזיים הקדומים שנאמרו בתוך התפילה, שייסדום גדולי הדורות. דבריו מובאים בארוכה בשיבולי הלקט, סימן כח. וכמוהו סברו רוב חכמי ישראל שקדמו לו ורוב הגאונים, כמו בא בהגמ"י, הלכות תפילה, פרק ו, אות ג. ייצוג הולם לעמדה המסורתית המאוחרת יותר של יהודי המזרח בעניין זה יש בדברי הר"י בן ברזילי: "והיאך יעלה על לב איש שניח ברכה ותפילה של נביאים כמו שהוא ויקח לעצמו דברי כל גדול שבעולם שיקום, או פעוט שיקום לעצמו, ויוסיף בדברי פיוטין או בדברי שבח לפני המקום בלא עתן?" (ספר העתים, סימן קעג), וכידוע גם הרמב"ם החזיק בעמדה שיש להימנע מאמירתן גם במקומות שהפסקה מותרת (סימן רח).

ואי אמרת לאו אירייה כמנהג בתראי הוא, תא שמע, דאמרי במערבא כל הלכה שהיא רופפת בתלמוד ואין אתה יודע האיך נוטה, צא וראה במה הצבור נהגו ונהג. כגון הא דתני בערב מברך שתיים, ולא ידעינן אי שתיים דוקא אי לאו דוקא, שיש להם שיעור למטה ואין להם שיעור למעלה, רואין אנו שהציבור נוהגין להוסיף על שתיים שאין להם שיעור. וכן אנו נוהגים בהלכה רופפת במצות רבותינו, כי הוראת זו הוראה. למדנו שמנהג אחרונים תורה היא. על זה נאמר אל תיטוש תורת אמך במנהג דנהיגי רבנן, קרא אי לא צריך קרא, **דאפילו במקום הלכה הוא ניהו, דהווי עיקר דמעשה רב דתניא הלכה ומעשה נזקקין למעשה.**

אמנם מה שהביא בסוף דבריו, שנזקקין למעשה תחילה מקורו בתוספתא (סנהדרין, פרק ז, הלכה ז), שהוצא לכאורה מהקשרו, שהרי אינו מתייחס להעדפת המעשה על ההלכה, אלא רק למתן קדימות לשואל שאלה מעשית על פני השואל שאלה תאורטית, כך ברמב"ם (הלכות תלמוד תורה, פרק ד, הלכה ח) וביתר הפוסקים. אף על פי כן, למדנו מכאן כמה הקדמונים בעו ולעו למשכוני נפשיהו כדי לקיים את המנהג הקדום, ולא רק הקדמונים, אלא גם רוב פוסקי אשכנז האחרונים המשיכו לומר אותה. גם מתלמיד המהר"ל מפראג, ר' יום טוב ליפמן הלר (תוספות יום טוב על המשנה שם) משמע שנהוג לומר אותה. וכבר הבאנו לעיל את דברי בעל "משנה ברורה" (נפטר בשנת תרצ"ג) שהאחרונים חלוקים על הרמ"א שלא לעמוד בה אך לא על עצם אמירתה.⁴⁷ ואכן, בעוד בני אשכנז נהגו לומר אותה עד לעלייתם לארץ ישראל, פסקה אמירת הברכה בחוגים נרחבים של יהדות ספרד כבר בזמן קדום בהרבה, לא יאחר מן המאה החמש-עשרה, כמוכח מדברי מרן בעל "שולחן ערוך". וזה לשונו:

ואף הנוהגין לומר י"ח פסוקים ויראו עינינו, אין להפסיק בין יראו עינינו לתפלה.

משמע מדבריו שכבר בזמנו לא היה מנהג פשוט. ובמאה השבע-עשרה, מעיד החכם הטורקי ר' חיים בנבנישתי (כנסת הגדולה על בית יוסף): "יש שאין אומרים אותה [...]". וכן הוא מנהג הספרדים בקושטנדינא ובתירי"א."

מה גרם לזה אצל חכמי המזרח? בתשובה לשאלה, כותב הרב **יוסף משאש** שבטלוה, ושמה נתבטלה מאליה, מפני טורח הציבור:

ואמנם לא נעלם מכבודו כי המנהג של אותם פסוקים בטל לגמרי מזה מאות בשנים וטעם זכורני שראיתי כתוב מפני טורח ציבור בטלוהו כי היו באים

47 ואכן לא נעדרה הופעתה מסידורים רבים בכמה מן התפוצות: תפילות ישראל, פרנקפורט 1894; סידור חתם סופר, תשכ"ו; נוסח התפילה של יהודי פרס, תשמ"א; סידור חלב, מהדורה א, חלק א, סג ע"ב. בחלק גדול מהסידורים החדשים מובאת ברכת הפסוקים כמנהג חו"ל.

מעבודתם בערב עיפים ויגעים ונכנסים תחלה לביהכ"נ לקרוא את שמע ולהתפלל וכדי שלא להטריח עליהם יותר בטלו אותם והשאירו רק יראו עינינו שהיא תפלה יפה על הגאולה והתשועה שכל יהודי, לה יום יום מחכה ומיחל ומקוה ומצפה [...]. וכאשר עלינו אל הארץ בחסד אל ב"ה, ראינו שאין לה מהלכים [...] נמשכנו אחריהם. ויש שנשארו במנהגם, ואיש הישר בעיניו יעשה שאין זה אלא מנהג [...] ואין להוכיח או לכפות לומר או שלא לומר.

אמנם הרב שלום משאש (שמש ומגן, אורח חיים, סימן עז, אות ה) מעיד כי מנהג בני מרוקו היה לומר אותה, וגם אחר עלותם ארצה המשיכו לומר אותה. וזה לשונו:

המנהג שלנו לאומרו כמו שכתב המחבר ואין פוצה פה ואין בזה משום ספק ברכות להקל דבמנהג אין ספק ברכות להקל. וכאן בא"י לא נהגו לאומרו. ואני הצעיר נהגתי לאומרו כשאני מתפלל ביחיד, אבל בהיותי עם הצבור נהגתי שלא לאומרו. שלא להאריך טרחא בתפילת י"ח על הצבור המחכים.

אך מנהג זה הלך ונצטמצם בתפוצות המזרח כעולה מדברי החיד"א:

ואשר עלה ביריני דודאי מנהג ארץ צבי וכל ערי תורקיא"ה (תורכיה) שאינם אומרים אלא ברכת השכיבנו וחתמתה ותו לא. הוא הנכון **לפום קושטא בנגלה ובנסתר**.

היינו: השפעת **תורת הסוד** גרמה לצמצום המנהג. וייתכן שהדברים מתקשרים לדברי הזוהר בכמה מקומות (ויגשרה ע"ב; ויחי רכח ע"ב), הרואה בסמיכת גאולה לתפילה חשיבות מרובה, מפני שהגאולה שייכת לספירת "יסוד" והתפילה לספירת "מלכות", וכל מי שסומך אותן, מייחד את הקב"ה ושכינתיה (לכן לשיטת הזוהר אין להפסיק בה אפילו בעניית אמן). ונראה שהעדיפו המקובלים להימנע מלהוסיף תוספת העלולה לפגום באחדות רוחנית זו.

ומה גרם לדלדולה בקרב יוצאי אשכנז? ייתכן שהמציאות בדורות האחרונים הושפעה בחלקה לפחות מן היחס המסויג למנהג שגילתה אישיות בעלת השפעה כבירה על עולמה של ההלכה מאות בשנים אחר זמנה, הגר"א, הלוא הוא ר' אליהו בן שלמה, "הגאון מווילנה", שדעתו מובעת בשני מקומות. בביאורו לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן רלו, סעיף ב, ומפנה את המעיין לדברי בעל "טורי זהב" (סעיף ב):

ועל פי זה נ"ל מי שבא לבית הכנסת אחר שהתחילו הצבור להתפלל, יתפלל ביחידות מנחה, וקורא ק"ש וברכותיה עד שומר עמו ישראל לעד, והצבור מתחילין להתפלל ערבית, יוכל תכף להתפלל עמהם, ופסוקים דברוך ה' לעולם אמן יראו עינינו יאמר אח"כ, דכיון דגדולים נהגו שלא לאמרם כלל, יכול בזה

לסמוך עליהם ולדלגם, כדי להתפלל עם הצבור ולומר אותה אחר כך. כנ"ל פשוט.

ומעיר הגר"א: "ועיין ט"ז. ודעת רשב"ם ורמב"ן עיקר".

ושוב, אם כי בהסתייגות מסוימת, כותב עליו תלמידו⁴⁸ בזה הלשון (מעשה רב):

ברוך ה' לעולם אמן ואמן מדלג אם צריך לכך כדי להתפלל עם צבור ואינו אומר אחר התפלה כלל. והוא עצמו לא היה אומר כלל לא ברוך ה' כו' [...] כדי לסמוך גאולה לתפלה, אבל הצבור שאצלו והש"ץ היו אומרים.

נשער ברוחנו את המציאות המוזרה, ולפיה הגר"א שותק מן הברכה בעוד הציבור, שבחלקו הגדול נמנה על תלמידיו, אומר אותה.⁴⁹ מציאות זו יש בה כדי ללמדנו על כמה היה המנהג לומר אותה מושרש, עד שאפילו הגאון הנערץ ב"מגרש הביתי" שלו לא התיימר לבטל אותו.

אכן, רבים מתלמידי הגאון, שעלו ארצה בתחילת המאה התשע-עשרה, וייסדו כאן קהילות וכוללים גם מחוץ לחומת העיר העתיקה, וייתכן שבהשפעת הקהילות שהקימו צומצם היקף אמירתה בארץ ישראל בהשוואה למנהגם בחוץ לארץ, כדברי הגר"י הלברשטאם (האדמו"ר מצאנז), שמשעלה לארץ, תמה על שלא נהגו לומר אותה (שו"ת דברי יציב, סימן קג):⁵⁰

ועכ"פ נתבאר שתקנה קדמונית היא זו, וההכרח לומר כן מדמברכינן בשם ומלכות ולא חיישינן משום ברכה לבטלה [...] ומנהגינו לאומרה, וכן היא בסי' הארי ז"ל, ועיין בספר משמרת שלום להגה"צ מקאידינאב סי' כ"ב אות ב, שבכתבים מהקדוש הר"פ מקארעץ שת"י מביא שקה"ק הבעש"ט החמיר מאוד שצריך לומר בילא"ו (ברוך ה' לעולם אמן ואמן) [...]. ותקנה זאת הוא כמו תקנת אנשי כנסת הגדולה כיון שנעשה ע"י כל חכמי ישראל וחיוב לאומרו, לכך הביאו הרמב"ם, ומי שאינו אומר פסוקים אלו הוא עבריין עובר על דברי חכמים וחיוב וכו', כי אפילו אליהו אין בו כח לבטל תקנה זאת. ובארה"ק שאין אומרים, כבר אמרתי שנראה ברור דזה נשתרבו מחמת שרוב יושביה מלפנים היו מהספרדים שאין נוהגין לאומרו, וגם ראשוני המתיישבים מהאשכנזים היו

48 עצם הליקוט ועריכת הספר נעשה בידי הרב סעדיה משמשו של הגר"א והרב יששכר בער מו"ץ בוויילנא. לדיון בשאלה איזה חלק בספר נטל כל אחד מרבנים אלו, ראה: ד' קמנצקי, "ספר מעשה רב", ישורון כא, עמ' תשעז-תתכז.

49 בדומה לגר"א, גם הגר"ד סלובייצ'יק, נמנע מאמירתה, בעוד הציבור כולו אמרה (ע"פ הרב שכטר, נפש הרב, עמ' קנג).

50 נולד בגליציה בשנת תרס"ד, ונפטר בקרית צאנז שבנתניה בשנת תשנ"ד.

**מתלמידי התניא ותלמידי הגר"א שס"ל להלכה שלא לומר, אבל במקומותינו
נהגו תמיד לומר זולת בלילי שבת ויו"ט.**

וכדבריו ממש כותב גם הגר"מ פיינשטיין (איגרות משה, אורח חיים, חלק ב, סימן קב):

ובדבר ברכת יראו עינינו אין תלוי בא"י וחו"ל אלא שהאומרים בחו"ל יש להם
לומר גם בא"י ואלו שאין אומרים בא"י אין להם לומר גם בחו"ל כי הוא
מחלוקת הובא בטור [...] אך אולי בא"י נוהגין כהגדולים שנהגו שלא לאומרן
שהביא הטור משום שכאו שם תלמידי הגר"א ותלמידי הגרש"ז בעל התניא
שתרוייהו היו סוברין שלא לאומרן.

בהא נחתינן ובהא סלקינן. מקורות קדומים מאוד יש לברכה זו, והיא מנהג אבותינו
בתימן מקדמת דנא, וחכיבה היא תורתן של ראשונים. ועל כגון דא נאמר: "אל תטוש
תורת אמך". ונאמר: "ואל תבוז כי זקנה אמך". ומפרש רבנו: "בא ללמד שלא להקל
בתקנות חכמים, אף על פי שנתישנו ורחק זמן אותה תקנה" (פיה"מ, סוף מסכת ברכות).